

Recognizing the Points of Aesthetics, Stylistics and Literary Criticism in Jame ol-Sanaye val-Awzan

Mojahed Gholami

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. Email: mojahed.gholami@pgu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article
(73-93)

Receive Date:
17 October 2024

Revise Date:
21 January 2025

Accepted Date:
28 December 2024

Published online:
11 February 2025

Abstract

One of the benefits of promoting Persian language and literature in the Indian subcontinent was that many books were written in Persian on various subjects by the intellectuals and elites of that land. Some of the masters and writers of the subcontinent have left behind valuable books and texts in Persian on rhetoric, understanding poetry, and literary criticism. Jame ol-Sanaye val-Awzan (770-778 AH) is one of these works. This book was written by Seyf Jam Heravi for Prince "Fath Khan", the son of "Firoz Shah" from the Tughlaq Shahi dynasty. Jame ol-Sanaye is a valuable book on rhetoric and the beauties and faults of Persian poetry. Although this book is influenced by some Persian and Arabic rhetorical works, such as Hadayegh ol-Sehr, Haghayegh ol-Hadayegh, Meftah al-Uloom, and Talkhis ol-Meftah, it contains significant innovations. These innovations will be mentioned in their place. In addition, the book contains valuable information and points about understanding poetry and literary criticism, and it is clear that its author considers poetry superior to prose and also considers the power of poetry to be innate. He distinguishes between a "poet" and a "composer"; he is in favor of the idea that poetry should have the meaning; But for him, the beauty and coherence of poetry are also important. He also has some noteworthy and testable opinions about the poets' following of the great poets of the past. He does not like the issue of "permissibility" in poetry. He also has indicators for criticizing poetry. Jame ol-Sanaye is the oldest rhetorical work in which an attempt has been made to define the "style" (Tarz) and stylistics of Persian poetry. In this regard, after stating some criteria, the styles of Persian poetry have been divided into nine styles, each of which has been attributed to a prominent poet. Finally, according to Seyf Heravi, the style of Amir Khusrow Dehlavi (651-725 AH), both in prose and in poetry, is superior to all styles. This opinion, along with his laudatory descriptions of Amir Khusrow, shows that this poet had a high position in the subcontinent.

Keywords: Rhetoric, stylistics, literary criticism, Tarz, Jame ol-Sanaye val-Awzan, Seyf Jam Heravi

Cite this article: Gholami, Mojahed (2025). "Recognizing the Points of Aesthetics, Stylistics and Literary Criticism in Jame ol-Sanaye val-Awzan". *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, Vol: 13, Issue: 4, Ser. No.: 36 (73-93).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jlcr.2024.383931.2026>

Publisher: The University of Tehran Press.

© Mojahed Gholami

1. Introduction

Jame ol-Sanaye val-Awzan is one of the oldest works in the field of aesthetics, literary criticism, and stylistics of Persian poetry, written by Seyf Jam Heravi. Seyf Jam Heravi was born in "Herat" in the first half of the 8th century and died in the first half of the 9th century; he was a contemporary of Firuz Shah, one of the emirs of the Tughlaq Shahi dynasty, and wrote Jame ol-Sanaye val-Awzan for Firuz Shah's son, Prince "Fath Khan". Three works have been identified by Seyf Jam Haravi:

1. Fatawi-e Sultani dar Chahar Mazhab-e Mosalmani.
2. Majmoueh Latayef va Safineh Zarayef.
3. Jame ol-Sanaye val-Awzan.

Jame ol-Sanaye val-Awzan was written between 770 and 778 A.H. His author admits that when writing this book, he was influenced by previous rhetorical works such as Miftah al-Uloum, Talkhis al-Miftah, Hadayegh ol-Sehr fi Daghayegh ol-Sher, and Haghaegh ol-Hadayegh. And he used the contents of these books. However, Jame ol-Sanaye val-Awzan is not a book copied and imitated from previous Arabic and Persian rhetorical books; rather, Heravi has benefited from the rhetorical and literary views and opinions existing in the eighth century AH among the literary community of the subcontinent. This point, in addition to the new thoughts and words of Seyf Jam Heravi, has made Jame ol-Sanaye val-Awzan an admirable book that can be examined from various perspectives.

According to one researcher, the attention to various topics, including literary criticism and the stylistics of Persian poetry in this book "narrates the author's deep thought and knowledge" (Fallah, 2015: 135).

2. Literature Review

In 2002, Aref Nowshahi published the article "Jame ol-Sanaye val-Awzan: One of the ancient Persian sources on rhetorical sciences and poetic stylistics". Due to the publication of this article, the true author of Jame ol-Sanaye was identified after centuries and years of obscurity. Before that, some people attributed this book to Amir Khosrow Dehlavi or to Munir Lahouri. Mahmoud Fotouhi in his book named "Naghd-e Khial", has attributed Jame ol-Sanaye val-Awzan to Amir Khosrow Dehlavi and has spoken about its characteristics and values. As we have said, with the publication of Nowshahi's article, it became clear that the author of Jame ol-Sanaye val-Awzan was not Amir Khosrow. However, Fotouhi preferred not to delete his previous Contents about Jame ol-Sanaye in the second edition of Naghd-e Khial (published under the title *Literary Criticism in the Indian Style* in 2006). Although it has been shown that this work has no connection with the period when the Indian style was popular. In connection with this work, Fotouhi has given two reasons: First, because the book contains unique rhetorical and stylistic topics, and second, because the author of the book is interested in Amir Khosrow, and in many parts of his speeches, one can see the aesthetic taste of the Indian style. Also, in his article "Pioneers of Persian Rhetoric in the Indian Subcontinent" (2015), Gholam Ali Fallah briefly introduced Jame ol-Sanaye val-Awzan on one page and mentioned some of its topics; of course, by referring to the writings of Nowshahi and Fotouhi and without having seen Jame ol-Sanaye val-Awzan. Finally, about three years ago, in 2010, Jame ol-Sanaye val-Awzan was first edited and published by Zeynab Sadeghi-Nejad, which led to further research into Seyf Jam Heravi's views on the aesthetics and stylistics of Persian poetry and literary criticism. I would like to point out that the quality of the editing of Jame ol-Sanaye val-Awzan and the explanations that the Sadeghi-Nejad wrote for it need to be reviewed, criticized, and improved. For example, Omid Shah-Moradi examines this issue in his article "Criticism and Review of the Book of Jame ol-Sanaye val-Awzan by Seyf Jam Heravi" (1401).

3. Materials and Methods

In the literary past of Iran, literary criticism has existed and its manifestations can be seen, for example, in rhetoric books, of course with the definition that literary criticism had in those days. As mentioned, Jame ol-Sanaye val-Awzan is a rhetorical work that can be examined and valuable ideas and thoughts about poetics and literary criticism can be obtained. It is interesting to know that some of Heravi's literary opinions are similar to those of European critics. For example, we can point out the similarity of Seyf Jam Heravi's opinions with those of Benedetto Croce (1866-1952), an Italian philosopher.

Heravi believes that the power of an artist is manifested in the expression of meaning and that a work of art can be judged by relying on the quality of expression. According to Croce, artistic thoughts and images do not come into being until the ability to express is achieved. It is clear that "Sif al-Harawi and Karucheh reject the claims of those who believe that thoughts and meanings cannot be contained in words. In fact, according to their opinion, the meaning is what is manifested in the form or expression and nothing else" (Fotouhi, 2006: 163).

Also, behind the critical views and opinions of Heravi, we sometimes see the face of a literary figure who has studied religious sciences and has become a "jurist" (Faghih). Another of Seyf Jam Heravi's books is "Majmoueh Latayef va Safineh Zarayef" and Seyf Jam Heravi has dedicated parts of this book to religious rulings, and after centuries and years of his death, he has given us the knowledge that he was familiar with religious knowledges and religious issues. Heravi's familiarity with religious knowledges has had an impact on his literary judgments. In a way that in parts of Jame ol-Sanaye his views on literary criticism are expressed with influence and modeling from judgment in religious matters. Let me give an example: Heravi considers it necessary in one place in his book that an eloquent poet should be aware of beautiful word combinations and correct styles. He exhorts poets to read the poems of old masters and prominent contemporary poets and the poems of their fellow citizens. Then, like the muftis, he says, referring to religious rulings: "If you find a word that has been mentioned in the books of past poets but has not been used by later poets, it is necessary to ignore it and not follow the past. Because in religious matters, the fatwa of contemporaries is authentic and valid, even if it contradicts the opinion of the past. Because in every era and in every land, the prevalence of an issue is valid. As the muftis believe that in religious matters, custom has great validity" (Seyf Jam Heravi, 2010: 103).

After this short introduction, Heravi's thoughts and opinions in the mentioned areas can be listed and examined as follows:

1. The hegemony of poetry and the gift of being a poet
2. Poetry and having a ready nature
3. Indicators in literary criticism
4. The beauty and meaning of poetry
5. The stylistics of Persian poetry

It is worth noting that the present study is a developmental study in the humanities and was written in a descriptive-analytical manner using library resources. Thus, by focusing on the main source and using secondary sources, the necessary information was collected; then this information was analyzed and studies were conducted to reach the results we expected.

4. Discussions and conclusion

Rhetoric works are among the most appreciated works that, in addition to recognizing literary ornaments, poetic meters, and rhyme schemes, reflect aspects of poetics and literary criticism from previous periods. Sometimes, in relation to the knowledge and taste of their author, these works contain information and points that are very important from the perspective of other

literary sciences, such as stylistics. *Jame ol-Sanaye val-Awzan* is one of these works, written in Persian in the 8th century AH, during the reign of the Tughlaq Shahs, in the Indian subcontinent. Seyf Jam Heravi, the author of *Jame ol-Sanaye val-Awzan*, also wrote two other books. One of them has survived and the second has unfortunately been lost: 1. *Majmoueh Latayef va Safineh Zarayef*. 2. *Fatawi-e Sultani dar Chahar Mazhab-e Mosalmani*. As a rhetorical book, *Jame ol-Sanaye val-Awzan*, despite being influenced by previous prominent Persian and Arabic rhetorical books, is not devoid of innovations in the field of literary ornaments. In addition, the book contains information and points that can be examined from the perspective of the history of literature and Persian grammar, etc. What adds to the value of *Jame ol-Sanaye val-Awzan* is its inclusion of excellent materials on poetics and literary criticism. Some of the topics examined in this book are as follows:

1. Poetry is superior to prose.
2. Poetry is a divine gift and becomes better with training.
3. "Poetry" like "bride" must be decorated and beautiful; however, "meaning" should not be ignored. Poetry without meaning cannot be considered poetry.

Finally, *Jame ol-Sanaye val-Awzan* is the oldest rhetorical writing in which the stylistics of Persian poetry and prose have been discussed. Seif Heravi defined "Tarz" (Style) and then identified nine styles of Persian poetry.

انتشارات دانشگاه تهران

پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت

شاپای الکترونیکی: ۲۶۲۷-۲۶۷۶

<https://jalit.ut.ac.ir>

بازشناسایی نکته‌های زیبایی‌شناختی، سبک‌شناختی و نقد ادبی در جامع‌الصنایع و الاوزان

مجاهد غلامی ✉

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. رایانامه: mojahed.gholami@pgu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۹۳-۷۳)	از برکات رواج و روایی زبان و ادبیات پارسی در شبه قاره هندوستان، نوشته شدن کتاب‌های بسیاری به زبان پارسی در موضوعات گوناگون، توسط اندیشمندان و نخبگان آن دیار بوده است. چنانکه برخی استادان و ادیبان شبه قاره، کتاب‌ها و رساله‌هایی پر ارج و ارز به پارسی در بلاغت، شعرشناسی و نقد ادبی از خود به یادگار نهاده‌اند. جامع‌الصنایع و الاوزان (۷۷۸-۷۷۰ه.ق)، یکی از همین آثار است که توسط سیف جام هروی و برای شاهزاده «فتح‌خان»، فرزند «فیروزشاه» از سلسله تغلق شاهیان نوشته شده است. جامع‌الصنایع، به مثابه کتابی در بلاغت و محاسن و معایب شعر ذری، با وجود تأثیرگیری از برخی آثار بلاغی پارسی و عربی نظیر حدایق السحر، حقایق الحدایق، مفتاح العلوم و تلخیص المفتاح، نوگویی‌های قابل توجهی دارد که در جای خود بررسی شده است. افزون بر این، کتاب دربردارنده اطلاعات و نکات ارزشمندی در شعرشناسی و نقد ادبی است و خبر از آن می‌دهد که نویسنده آن، همچنانکه نظم را بر نثر رجحان می‌دهد، شاعری را امری موهبتی می‌داند. او میان «شاعر» با «موزون‌طبع» و «خوب‌طبع» تفاوت می‌گذارد. طرفدار معنادار بودن شعر است، اما جانب زیبایی و پاندامی شعر را نیز فرو نمی‌گذارد. در پیروی شاعران هم‌روزگار خود از استادان پیشین، نظراتی دارد که شایسته بازخوانی و بررسی است. تن دادن به «جواز» را در شعر خوش نمی‌داند و شاخص‌هایی برای نقد شعر دارد. همچنین جامع‌الصنایع، کهنسال‌ترین نوشته بلاغی‌ای است که در آن برای معرفی «طرز» و طرزشناسی شعر پارسی کوشش شده است. در این راستا، پس از بیان معیارها، طرزهای شعر پارسی به نه طرز تقسیم شده و هر کدام به شاعری که در آن طرز سرآمد بوده، انتساب یافته است. نهایت آنکه از نظرسیف هروی، طرز امیرخسرو دهلوی (۷۲۵-۶۵۱ه.ق)، چه در نثر و چه در شعر، سرآمد همه طرزها است. این نظر در کنار دیگر نظرات ستایش‌آمیز هروی درباره امیرخسرو، از جایگاه والای این شاعر در شبه قاره خبر می‌دهد.
تاریخ دریافت: ۲۶ مهر ۱۴۰۳	
تاریخ بازنگری: ۰۲ بهمن ۱۴۰۳	
تاریخ پذیرش: ۰۸ دی ۱۴۰۳	
تاریخ انتشار: ۲۳ بهمن ۱۴۰۳	
کلیدواژه‌ها:	بلاغت، سبک‌شناسی، نقد ادبی، طرز، جامع‌الصنایع و الاوزان، سیف جام هروی

استناد غلامی، مجاهد (۱۴۰۳). «بازشناسایی نکته‌های زیبایی‌شناختی، سبک‌شناختی و نقد ادبی در جامع‌الصنایع و الاوزان». پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت، دوره ۱۳، ش ۴، زمستان ۱۴۰۳، پیاپی ۳۶ (۷۳-۹۳).

<https://doi.org/10.22059/jlcr.2024.383931.2026>

مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © مجاهد غلامی

ناشر

۱. مقدمه

تعلق شاهیان حدوداً یکصد سال (از ۷۲۰ تا ۸۱۵ ه‍.ق) بر شبه قاره فرمانروایی داشتند. «فیروزشاه»، سومین پادشاه از این خاندان، با تدبیرهای خود در مُلک‌داری، آرامش سیاسی و اجتماعی را برای شبه قاره به همراه آورد. دربار فیروزشاه در دهلی به روی نخبگان علمی و ادبی گشوده بود و چه جای شگفتی اگر «سیف جام هروی» نیز در زمره هواخواهان و ستایشگران او به دربار راه یافته و کتاب خود، *جامع الصنایع و الاوزان*، را که یکی از بنساله‌ترین آثار در زیبایی‌شناسی، نقد ادبی و سبک‌شناسی شعر پارسی است، به نام فرزند فیروزشاه، شاهزاده «فتح‌خان»، نوشته باشد. از سیف جام هروی چیز زیادی نمی‌دانیم. چنین می‌نماید که زاده هرات بوده است و در نیمه نخست قرن هشتم چشم به جهان گشوده و در نیمه نخست قرن نهم چشم از جهان فرو بسته است. از آثار او که آشکار نیست چند تا و در چه حوزه‌هایی بوده است، تا کنون سه اثر شناسایی شده:

۱. *فتاوی سلطانی در چهار مذهب مسلمانی*.

۲. *مجموعه لطایف و سفینه ظرایف*.

۳. *جامع الصنایع و الاوزان*.

از *فتاوی سلطانی* نشانی نداریم و نمی‌دانیم رونوشت‌هایی از آن برجای مانده است یا نه. از *مجموعه لطایف و سفینه ظرایف* نسخه‌های خطی‌ای در دست هست و فصل موسیقی آن جداگانه توسط عارف نوشاهی انتشار یافته است. این کتاب در بردارنده اطلاعات ارجمندی درباره دانش‌های بلاغی، صناعات ادبی و چهره‌ها و شاخصه‌های شعر پارسی است. جای بسی خوشنودی است که *جامع الصنایع و الاوزان* از دستبرد آفت‌ها و آسیب‌ها در امان مانده است و بختیاری مطالعه آن و راه بردن به بسیاری نکته‌های بلاغی و ادبی بازآمده در آن را یافته‌ایم. به پشتگرمی شواهد موجود، *جامع الصنایع* بین سال‌های ۷۷۰ تا ۷۷۸ هجری نوشته شده است. هروی با تمثیل به اینکه «بیت» چهار بخش (صدر، عروض، ابتدا و ضرب) و دو مصراع دارد، *جامع الصنایع* را در چهار قسم و هر قسم در بردارنده دو باب (جمعاً هشت باب) پرداخته است. قسم اول را به بیان اصول و فروع در قواعد و فواید نظم اختصاص داده، قسم دوم را به محاسن شعر، قسم سوم را به معایب شعر و قسم چهارم را به بیان طرزهای نظم و شرح کلمات مشکل پارسی و غیر آن. اگرچه مؤلف معترف است هنگام نگارش *جامع الصنایع* کتاب‌های *مفتاح العلوم*، *تلخیص المفتاح*، *حدایق السحر فی دقایق الشعر* و *حقایق الحدایق* را پیش چشم داشته و از مطالب آن‌ها بهره برده است، اما *جامع الصنایع و الاوزان* یکسره اثری رونویسی شده و تقلیدی از آثار پیشین بلاغی عربی و پارسی نیست؛ بلکه بهره‌گیری هروی از نظرها و آرای بلاغی و ادبی‌ای که در سده هشتم هجری در میان جامعه ادبی شبه قاره رواج داشته و به‌ویژه نوآوری‌ها و نوگویی‌های خود او، *جامع الصنایع و الاوزان* را به اثری ستودنی و از جهات گونه‌گون قابل بررسی تبدیل نموده است. بنا بر قولی، پرداختن به مباحث مختلف، از جمله نقد ادبی و سبک‌شناسی شعر فارسی، در این کتاب «از ژرف‌اندیشی و دانش مؤلف حکایت می‌کند» (فلاح، ۱۳۹۴: ۱۳۵). در سده‌های بعد، دیگر نویسندگان نیز نوگویی‌های سیف جام هروی را در نوشته‌های خود بازروایی کرده‌اند. در سده دوازدهم، پیش

از محمدعلی تهنوی که با یادکرد مأخذ، مطالب جامع‌الصنایع درباره طرزهای شعر پارسی را در *کشف اصطلاحات الفنون و العلوم* بازآورده است، شیرعلی‌خان لودی نیز برخی مندرجات جامع‌الصنایع را بدون نام بردن از آن، در *تذکره مرآة الخیال* بازآورده است. شیرعلی‌خان «در تالیف بخش صنایع شعری و دقایق سخنوری مرآة الخیال، به استثنای مواردی معدود، در تمام صنایع، تعریف و تقریباً مثال‌ها، از این متن بهره برده‌است؛ این اقتباس گاهی به شکل لفظ به لفظ است (شاه‌مرادی، ۱۴۰۱: ۸۳).

اگر به جامع‌الصنایع چونان کتابی در بلاغت بنگریم، آن ما را به آشنایی با تعدادی آرایه‌ها و صنعت‌های بلاغی تازه رهنمون می‌شود. طرفه آنکه در این کتاب، نشانی از توجه به دستور زبان پارسی نیز هست. همچنین از آنچه در جامع‌الصنایع بر قلم سیف جام هروی رفته است، اطلاعات و نکاتی دریافته‌تواند شد که از نگرگاه تاریخ ادبیات دارای ارزش است. از جمله اعتباری که امیرخسرو دهلوی (۷۲۵-۶۵۱ ه.ق) در شبه قاره هندوستان داشته است و قدر و قربی که برای او و آثار او و سبک شعر و نثر او قائل بوده‌اند. نهایت آنکه سیف جام هروی، ما را با خود به برخی محافل نقد شعر در سده هشتم می‌برد، ذوق ادبی عصر خود را به می‌نمایاند و ما را از چگونگی نقد ادبی در آن ایام در بیرون از مرزهای ایران و البته در قلمرو گسترده حکمرانی زبان پارسی، آگاه می‌سازد.

۱.۱. پیشینه پژوهش

در سال ۱۳۸۱، با انتشار مقاله «جامع‌الصنایع و الاوزان: از مأخذ کهن فارسی در علوم بلاغی و سبک‌شناسی شعر»، نوشته عارف نوشاهی، مؤلف راستین جامع‌الصنایع پس از سده‌ها و سال‌ها گمنامی، شناخته شد. پیش از آن برخی این کتاب را یا به امیرخسرو دهلوی و یا به منیر لاهوری نسبت داده‌اند. محمود فتوحی در *نقد خیال*، با انتساب آن به امیرخسرو درباره آن سخن گفته و اگرچه پس از مقاله نوشاهی مشخص شده که مؤلف جامع‌الصنایع کس دیگری است، فتوحی به دو دلیل ترجیح داده در ویراست دوم *نقد خیال* که با نام *نقد ادبی در سبک هندی* (۱۳۸۵) انتشار یافته است، مطالب پیشین خود درباره جامع‌الصنایع را اگرچه کتابی است از سده هشتم و تا روزبازار سبک هندی چند سده فاصله دارد، حذف نکردند. نخست به این دلیل که کتاب دربردارنده دقایق بلاغی و سبک‌شناختی کم‌نظیری است و دو دیگر آنکه مؤلف به امیرخسرو تعلق خاطر بسیار دارد و در بسیاری از گفته‌هایش رگه‌هایی از ذوق جمال‌شناسی هندی را می‌شود دید. نیز غلامعلی فلّاح در مقاله «پیشگامان بلاغت فارسی در شبه قاره هندوستان» (۱۳۹۴)، در یک صفحه به کوتاهی با ارجاع به نوشته‌های نوشاهی و فتوحی و بی‌آنکه خود جامع‌الصنایع را دیده باشد، آن را معرفی و به برخی مباحث آن اشاره کرده‌است. حدوداً سه سال پیش، در سال ۱۳۹۹، جامع‌الصنایع نخست‌بار توسط زینب صادقی‌نژاد تصحیح و منتشر شد و باب پژوهش‌های بیشتر، از جمله پژوهش پیش رو، درباره آرای سیف جام هروی در زیبایی‌شناسی و سبک‌شناسی شعر پارسی و نقد ادبی، به روی پژوهشگران گشوده گشت. ناگفته نماند که چند و چون تصحیح جامع‌الصنایع و تعلیقات و توضیحات مصحح نیز جای بررسی دارد که از جمله در مقاله «نقد و بررسی

کتاب جامع الصنایع و الاوزان اثر سیف جام هروی» (۱۴۰۱)، نوشته امید شاه‌مرادی بدان پرداخته شده است.

۲.۱. روش پژوهش

پژوهش پیش رو از گونه پژوهش‌های توسعه‌ای در علوم انسانی است که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای فراهم آمده است. بدین ترتیب، با تمرکز بر منبع اصلی و استفاده از منابع فرعی، از اطلاعات لازم رونوشت‌برداری شده و سپس به سنجش و پردازش آن‌ها در راستای رسیدن به نتیجه‌های بحث، اقدام شده است.

۲. آرای هروی در شعرشناسی و نقد ادبی

با پذیرش این نکته که در گذشته ادبی ایران، نقد ادبی با تلقی آن روزگاران از آن، وجود داشته است، نمودهای آن را از جمله در کتاب‌های بلاغت سراغ می‌توان داد. چنانکه گفته شد، جامع الصنایع از آثار بلاغی‌ای است که با درنگی بر آن می‌توان به نظرها و آرای ارزشمندی در شعرشناسی و نقد ادبی راه برد. طرفه آنکه برخی آرای ادبی هروی با آرای ادبی ناقدان اروپایی همسانی‌هایی دارد. برای نمونه می‌توان به همسانی آرای او با آرای بندتو کروچه (۱۸۶۶-۱۹۵۲ م.)، فیلسوف ایتالیایی، اشاره داشت. هروی برآنست که قدرت هنری یک هنرمند در بیان معنا جلوه می‌کند و با تکیه بر کیفیت بیان می‌توان درباره اثر هنری داوری کرد. به باور کروچه نیز تا زمانی که توانایی بیان حاصل نشده، افکار و تصورات هنری اساساً به وجود نمی‌آید. چنانکه برمی‌آید، «هم سیف هروی و هم کروچه ادعای کسانی را که مدعی‌اند اندیشه‌ها و معانی آن‌ها در لفظ نمی‌گنجد، مردود می‌دانند. در واقع به عقیده ایشان، معنی همان است که در صورت یا بیان جلوه می‌کند و نه چیز دیگر» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۶۳). همچنین در پشت نظرها و آرای نقادانه هروی، گاه چهره ادیبی فقه‌خوانده دیده می‌شود. سیف جام هروی با اختصاص بخش‌هایی از یکی از تألیفاتش، یعنی مجموعه لطایف و سفینه ظرایف، به احکام فقهی، از پس سده‌ها و سال‌ها این آگاهی را به ما داده که در فقه مطالعه داشته و با شالوده‌ها و قاعده‌های آن آشنا بوده است. این آشنایی با احکام فقهی در داوری‌های ادبی هروی نیز بازتاب یافته، به گونه‌ای که در چندین جا از جامع الصنایع آرای نقادانه او با سرمشق‌گیری از احکام فقهی بیان شده و بدان‌ها شباهت پیدا کرده است. نمونه را، هنگام گفتگو پیرامون بایستگی آگاهی متکلم فصیح از الفاظ ترکیب‌های فصیح و اسلوب‌های صحیح و سفارش شاعران به مطالعه دیوان‌های استادان متقدم و فصحای هم‌دیار و هم‌روزگار، بسان مفتیان با احتجاج به احکام فقهی می‌گوید: «و اگر لفظی یابد که در دواوین متقدمان مذکور است و از استعمال متأخران دور، دور اندازد و بدان حجت نپردازد و متابعت متأخران نکند؛ چنانچه در احکام شرع کار بر فتوی متأخران می‌باید کرد، اگرچه مخالف اجتهاد قریحه شریفه صاحب مذهب باشد. زیرا که تداول و تعارف هر عصری و هر دیاری اعتباری تمام دارد. و این سخن میان فقها مشتهر است که عرف در شرع، اصلی معتبر است» (سیف جام هروی، ۱۳۹۹: ۱۰۳).

پس از این درآیه، اندیشه‌ها و آرای هروی در زمینه‌های پیشگفته را این‌گونه می‌توان برشمرد و بررسی کرد:

۲.۱. هژمونی شعر و موهبتی بودن شاعری

در ادبیات ما شاهی و سروری از آن شعر بوده و نثر در مرتبه دوم اهمیت و مقبولیت قرار داشته است. چه بسیار نویسندگان و شاعران که آشکارا در ترجیح نظم بر نثر سخن سر داده‌اند. نمونه را به گفته نظامی گنجوی:

چونکه نسخه سخن سرسری هست بر گوهریان گوهری
نکته نگهدار بین چون بود نکته که سنجیده و موزون بود
(نظامی، ۱۳۷۹: ۳۹)

و یا به گفته یکی از قدیمی‌ترین تذکره‌نویسان: «نثر، هزاردستانی است که عشاق شام و عراق را در وقت صبح، پرده راهوی سماع کند، اما بسته وزن نباشد و بیشتر حکما نظم را بر نثر ترجیح نهاده‌اند» (عوفی، ۱۳۸۹: ۵۷). محمدافضل سرخوش (۱۰۵۰-۱۱۲۷هـ.ق) نیز در برتری نظم بر نثر نوشته: «غرض، تا بهار نطق در جوش است، هر زبان به الفاظ رنگارنگ گل فروش. در جمیع افواه و السنه، مرتبه کلام موزون از ناموزون و نظم از نثر زیاده و افزون است» (سرخوش، ۱۳۸۹: ۲۹). همچنین نویسنده تذکره *مرآة الخیال*، نثر را به متاعی دست‌فروشد تهی‌دستان و گنجی رایگان مانده کرده و نظم را به نقدی، سرمایه مستان و سود عاشقان؛ تریاق مسمومان اندوه و نوش داروی بیماران درمان‌پژوه (نک. شیرعلی‌خان لودی، ۱۳۷۷: ۴).

طرفه آنکه برخی اساساً شعر را از نظر زمانی هم بر نثر مقدم داشته و مدعی شده‌اند رفتار و گفتار انسان‌های غول‌پیکر، پس از طوفان، رفتار و گفتاری شاعرانه، غریزی و مخیل بوده است. به تعبیری، انسان‌های نخستین، طبیعتاً شاعر بودند؛ چرا که شعر، زاده و برآمده احساس و عاطفه است و این انسان‌ها نیز از احساس و خیال، و نه از عقل، پیروی می‌کردند و بینشی اساطیری داشتند. به ناگزیر نخستین زبان بشری، جز زبان شعر نبوده است. جامباتیستا ویکو (۱۶۶۸-۱۷۴۴م)، فیلسوف سیاسی و حقوق‌دان ایتالیایی عصر روشنگری، یکی از برجسته‌ترین چهره‌های این طرز تفکر است که در کتاب خود به نام *علم نوین*، آن را بیان داشته. شاه‌کلید علم نوین پیشنهادی ویکو در کتاب مذکور، در این درک قاطع و برای وی نهفته است که «انسان به اصطلاح بدوی، اگر چنانکه شایسته و بایسته است ارزیابی شود، چونان موجودی کودک‌وار، نادان و وحشی به نظر نمی‌رسد؛ بلکه چونان موجودی می‌نماید که به لحاظ واکنش‌هایش به جهان به گونه‌ای غریزی و سرشت‌نما شاعرانه است. از این حیث که در نهاد خود حکمت شاعرانه *Sapienza Poetica* درون‌ذاتی دارد که بر واکنش‌هایش به محیط پیرامون اثر می‌گذارد و آن‌ها را به صورت گونه‌ای متافیزیک استعاره، نماد و افسانه درمی‌آورد» (هاوکس، ۱۳۹۴: ۱۸). این حکمت شاعرانه که در قابلیت و قدرت سرشت‌نمای آدمی از جهت افسانه‌سازی و کاربرد استعاری زبان تجلی می‌یابد، با جهان نه در رویارویی مستقیم، بلکه در مواجهه‌ای باواسطه و به وجهی شاعرانه، به تعامل می‌پردازد. گو این که افسانه آفرینش شعر توسط حضرت آدم^ع نیز که توسط

گروهی از ادیبان ایرانی و عرب ساخته و پرداخته شده است (نک. شمس قیس رازی، ۱۳۶۰: ۱۹۷؛ دولتشاه سمرقندی، ۱۳۳۷: ۲۴؛ عوفی، ۱۳۸۹: ۶۴؛ آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۴۹)، به طور غریزی از همین فضل تقدّم شعر بر نثر حکایت دارد. در دوره رمانتیک‌ها نیز که برخی منتقدان، ظهور پدیده ادبیات را در آن دوره سراغ داده‌اند، «کاربرد عبارت ادبیات نشان‌دهنده این بود که محاسن همه انواع نوشتار در نوع فوق‌العاده ممتاز و یگانه ادبی، یعنی در شعر، تجلّی می‌یابد [و] اکثر قریب به اتفاق گونه‌های نوشتاری اصیل در آرزوی آن بودند که حالت شعر پیدا کنند» (ایگلتون، ۱۳۹۷: ۳۳).

همراه و همراهی با این افراد، هروی نیز برآنست که سخن منظوم بر سخن مثنور، چون روز روشن بر شب دیجور، برتری دارد (سیف جام هروی، ۱۳۹۹: ۹۳). گذشته از این، به باور او شاعری امری اکتسابی نیست؛ بلکه موهبتی الهی و فطری است و «تا کسی را به فیض یزدانی و فضل سبحانی، فکری مستقیم در طبع سلیم نباشد، هرگز به واسطه علم عروض و صنایع و رابطه اوزان و بدایع، یک بیت بلکه یک مصراع مستقیم نتواند گفت. فاما اگر کسی را در اصل فطرت، ذکا و فطنت، مجبول و محصول بود، به کسب بر حقایق و دقایق و لطایف و ظرایف در این دست توان یافت» (همان: ۱۱۵).

یک سده پیش از هروی، مؤلف معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی نیز همراه بر برتری دادن نظم بر نثر، گوشزد نموده که شاعری موهبتی الهی است: «معلوم عقلا و مفهوم فضلاست که شرف انسان بر دیگر حیوانات، به واسطه سخنی خوب و ادراک معقولات است. و سخنی که ایشان بدان مکرمند بر دو گونه است: سخن منظوم و مثنور. و سخن مثنور همه کس علی قدر طبقاتهم توانند گفت. اما سخن منظوم به غیر از کسی که مؤید من عندالله باشد نتواند گفت. و در تفسیر آیه *بَرِّدْ فِی الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ*، یکی از آنچه مفسران آورده‌اند طبع موزون است (شمس فخری اصفهانی، ۱۳۸۹: ۱۳۶).

۲.۲. شاعری، موزون طبعی، خوب طبعی

از طرفگی‌های کار هروی آن است که هرکس را که ابیاتی سر هم کرده و چیزی سروده باشد، شاعر نمی‌داند. او میان «شاعر»، «موزون طبع» و «خوب طبع» تفاوت می‌گذارد. شاعر کسی است که نظم را فصیح و جزیل و بلیغ و بدیع تواند گفت و به همه صفات، کمال انشای نظم بر سبیل قدرت تواند کرد. موزون طبع که او را «عوام» (و نه عامی) نیز نامیده است، از شاعر فروتر است و نظم را تنها در حدّ جواز تواند گفت و بر صفات کمال انشا نتواند کرد و بر غوامض و دقایق مطلع نبود. نهایتاً خوب طبع آن کسی است که صرفاً صورت معنی اصح بر آیینۀ ضمیر تواند نگاشت (همان: ۹۶). در این باره که «جواز» و «شعر گفتن در حدّ جواز» به چه معناست، باید گفت نزد هروی، مراتب نظم چهار تاست: ۱. کمال: متحلّی به محاسن و خالی از معایب. ۲. جواز: عاری از محاسن و معایب. ۳. نقصان: دارای عیب. ۴. لاجواز: ناصحیح.

باز در جای دیگری از کتاب، در صفت «شاعر» آمده است که کسی است که مدّعی کمال و محلّی جمال باشد. و آنکه بر جواز اقتصار نماید، بر کمال نقصان خود معترف آید و نام او موزون طبع نهند و او را مرتبه شاعری ندهند زیرا که خود را بر محل جواز گذاشتن، خویشتن را

عاجز انگاشتن است. بدین ترتیب مؤلف جامع‌الصنایع نگرش خود را آشکارا درباره نادرستی حکم *يَجُوزُ لِلشَّاعِرِ مَا لَا يَجُوزُ لغيرِهِ* بیان داشته و گفته‌است: «آنکه بعضی تصرفات نارایق و ترکیبات نالایق کنند و حجت آرند *يَجُوزُ لِلشَّاعِرِ* ما *لَا يَجُوزُ لغيرِهِ* و پندارند که آن کمالی است در صفات حمیده نظم و جمالی است در ذات پسندیده، ایشان را باید گفت آری، جایز است مع نقصان و صحیح است قریب البطالان. و گفته‌ایم که ماندن بر خط جواز و فشاندن بر نمط ایجاز، نتیجه عجز و قصوری است و موجب نقصان و فتور. و جواز مع نقصان بسیار است و نظایر آن بی‌شمار» (همان: ۲۲۹ و ۲۳۰). بیان این نکته نیز بی‌فایده نمی‌نماید که هروی به نوبه خود، شاعران را به سه دسته تقسیم می‌کند:

۱. قسمی که در معنی کوشیدند تا بلیغ و دقیق تر گردد و نظر در ترکیب ندارند.
۲. قسمی که در تهذیب و تنقیح لفظ و ترکیب کوشیدند تا سلس و فصیح و جزیل آید و در بلاغت و دقت التفات نمودند.
۳. قسمی که هم در تصفیة معنی و هم تهذیب و ترکیب کوشیدند. این‌ها افضل و اکمل‌اند (پیشین: ۱۳۷).

۲.۳. شاخص در نقد ادبی

در گذشته ادبی اسلام و ایران، نقد ادبی در نقد فنی خلاصه می‌شده و رسالت آن عمدتاً بازشناساندن سره از ناسره شعر و بیان معایب و محاسن آن بوده‌است. در رساله‌های بلاغی، کتاب‌های تاریخی و تذکره‌ها، دیدن محافلی که در آن‌ها برخی بر سر نیک و بد اشعار به مجادله برخاسته‌اند و برای به کرسی نشاندن حرف خود به ادله و امثله گونه‌گون دست می‌یازند، امری عادی است. در موقعیت‌هایی از این دست، یکی از قوی‌ترین ادله، احتجاج به قدما و استشهاد به اشعار آن‌ها بوده‌است. به‌ویژه با انتقال حوزه ادبی به هند در دوره صفوی، منتقدان هنگام رد آرای یکدیگر درباره نادرستی یا نادرستی کاربرد فلان ساخت واژگانی و نحوی در شعر یک شاعر، به اشعار متقدمان و تهمت‌نات ادبیات ایران استشهاد می‌کرده‌اند. از این رو دور از انتظار نیست اگر توسط منتقدان و ادیبان، رهیافت‌هایی برای بازشناساندن آرای درست از آرای نادرست در نقد شعر و تشخیص کمی‌ها و کاستی‌های آن ارائه شده باشد.

از جمله سیف جام هروی با وجود اعتقادی که به پا گذاشتن بر جای پای استادان پیشین و درس گرفتن از آن‌ها در انتخاب کلمات و تنسیق عبارات دارد، نه آن‌ها را یکسره تهی از اشتباه می‌داند و نه تکرار اشتباهات آن‌ها توسط متأخران را روا می‌دارد؛ بلکه آشکارا در خرده‌گیری از انجام این کار از سوی موزون‌طبعان، می‌گوید: «و استشهاد از اشعار متقدمان بعضی ابیات را که در آن شائبه خللی و مظنه زلی باشد ایراد کنند و ندانند که این زلت سلف، حجت [خلف] نتواند شد؛ چه، خطا خطاست اگرچه از اهل صواب آید و جفا جفاست اگرچه از اهل کرم زاید. جایی که زلات بر انبیا جایز است و اتباع را نشاید، خطا بر شعرا اولی و بدان احتجاج کردن نباید» (سیف جام هروی، ۱۳۹۹: ۲۳۰). پیشتر گفته شد که هروی در فقه مطالعات داشته است و جامع‌الصنایع او نیز اگرچه در بلاغت و فنون شعر است، از تأثیرات آن مطالعات ناب‌خوردار نمانده است. در اینجا نیز

بر همین وتیره گویی سیف جام هروی چونان فقها فتوا داده است؛ فتوایی ادبی: «زَلَّتْ سلف حَجَّتْ [خلف] نتواند شد».

گویا کسانی هم بوده‌اند که معایب شعری در شعر استادان گذشته را با اعتراف به عیب بودنشان، به «لطف» تعبیر و توجیه می‌نموده‌اند و بدین‌سان در صدد عادی‌سازی تکرار آن عیب‌ها در اشعار پسینیان برمی‌آمده‌اند. هروی به درشتی بر سر این افراد فریاد برمی‌آورد و در نکوهش نگرششان می‌گوید:

متقلدان پلید و متشاعران پلید که از قوت طبع و کسب عاری‌اند و بر دقایق و حقایق از محاسن و معایب وقوف ندارند، گویند چون عیب شمرده‌اند و در کتب آورده‌اند منع نرسد؛ اما آنکه شیخ سعدی آورده است و همام تبریزی نبشته، لطافتی دیگر دارد. اگر پرسیده شود: لطافت چیست؟ گویند: این وجدانی است! اگر گفته آید: وجدانی که متفق علیه نباشد حجت نیست چنانچه الهام که در آن معارضه بالمثل توان کرد، گویند: بوی گل و ذوق شکر در بیان نیاید، آن همچنان است. اگر گفته شود: آن وجدانی است؛ ولیکن متفق علیه است که آن را همه خوشبوی و این را شبرین خوانند، چون از اقامت حجج عقلی و نقلی ملزوم گردند به وحشت پیش آیند که سب سلف می‌کنی و تو از این عالم خبر نداری [...] (همان: ۲۴۰).

هروی همچنین پی‌آیة اصطلاح «تخلیص عبارت»، یعنی استفاده از الفاظی که فصحا و بلغا در منشآت خود آورده و مترسلان در مراسلات خود به کار برده و بدین ترتیب از «عوام» متمایز شده‌اند (همان: ۱۰۷)، میان «عوام» یعنی موزون‌طبعان با «عامیان» تفاوت گذاشته و عامیان را اساساً «لایق ذکر» ندانسته است.

۴.۲. زیبایی و معناداری شعر

از دیرباز تا کنون، آدمیان به چپستی «زیبایی» و ویژگی‌های «امر زیبا» اندیشیده و در این باره ایده‌ها و آرایبی را بیان داشته‌اند که گاه نه تنها متفاوت، که متضاد هم‌اند. ادراک انسان‌ها از زیبایی در آغاز ادراکی تجربی و عملی بود، اما رفته‌رفته «زیبایی‌شناسی» به مثابه دانشی نظری به وجود آمد و مشخصاً از سده هجدهم میلادی در شمار مباحث فلسفی قرار گرفت. گویا باید پذیرفت که «کیفیت زیبایی که مربوط به رویدادهای تجربه جمالی است، بر همه کس معلوم است؛ اما فهم زیبایی فوق‌العاده دشوار است. عموم مردم در این نکته همداستان‌اند که زیبایی در وهله اول تا آنجا که تجلیات خاص آن خوشایند هستند، ارزش به شمار می‌رود و در وهله دوم چون در خور مطالعه است، امری آموزشی است. از این گذشته چون وجه زنده‌ای از تکامل اجتماعی است، امری فرهنگی نیز محسوب می‌شود» (یوسفیان، ۱۳۷۹: ۱۵۶). در سده هجدهم الکساندر گوتلیب بومگارتن در کتاب خود با نام *زیبایی‌شناسی*، علاوه بر بنیاد نهادن نگاه علمی به زیبایی‌شناسی، با قلمداد نمودن زیبایی‌شناسی به‌عنوان نخستین پله در بازشناسایی جهان محسوس، تأثیر بسیاری بر پژوهشگران و فیلسوفان بعدی گذاشت. در نخستین بخش کتاب *سنجش نیروی داور*، نوشته ایمانوئل کانت (۱۸۰۴-۱۷۲۴م.)، که درباره داور زیبایی‌شناسانه است و همچنان در فلسفه هنر جایگاه والایی دارد، کانت به تعریف «زیبا» پرداخته و زیبا را

چیزی دانسته‌است که لذت‌آفرین باشد؛ رها از بهره و سود، بدون مفهوم و همگانی، چونان غایتی بی‌هدف (ر.ک. احمدی، ۱۳۸۴: ۸۱). به گفته نیوتن: «مختصه اصلی زیبایی آن است که خود همیشه غایتی است، نه آنکه وسیله‌ای برای رسیدن به غایتی باشد. جوهر وجود زیبایی همان بی‌فایده بودنش است. هر ارزش دیگری در زندگی دوست‌داشتنی است زیرا وسیله رسیدن به چیزی بیشتر دوست‌داشتنی می‌گردد. تنها زیبایی است که در نفس خود دوست‌داشتنی است و فقط قوه مشاهده ذهن آدمی است که می‌تواند معیار دوست‌داشتنی بودن آن را تعیین کند (نیوتن، ۱۳۸۱: ۱۴۶). پیام اصلی بخشی از کتاب هنر، نوشته کلابو بل، با عنوان فرضیه زیبایی‌شناختی نیز به قدر خود قابل اعتناست: «هنر یعنی فرم معنادار» (واربرتن، ۱۳۸۷: ۱۸). درنگی تطبیقی بر آرای فلاسفه اروپایی و اندیشمندان مسلمان درباره زیبایی‌شناسی، از جمله بیانگر آن است که اندیشمندان مسلمان با باور به اینکه آنچه در این دنیا انجام می‌شود بسته به انطباق‌پذیری‌اش با اوامر و نواهی دینی مستوجب پادافراه یا پاداش آن جهانی است، هر چیز از جمله هنر را به میزان تأثیرش در رستگاری آدمی برمی‌کشند و لذت‌بخشی صرف یا بی‌غایت بودنش را بر نمی‌تابند. همچنین در دگردیسی ادراک آدمی از زیبایی و چپستی امر زیبا این سخن شایان بیان است که: «عشق و مهر ما از اشخاص گذشته، به اشیا گسترش می‌یابد و همین خاکی را که بر آن قدم می‌نهیم نیز زیبا می‌گرداند و سرانجام به شیفتگی خلاق هنر منتهی می‌گردد. همین که انسان زیبایی را شناخت، صورت آن را به حافظه می‌سپارد و پس از آن از اشیا بی‌بهره که می‌بیند و می‌پسندد، زیبایی عالی مطلوبی به هم می‌بافد که به یک نظر همه آن کمالات جزئی را به هم می‌پیوندد» (دورانت، ۱۳۸۵: ۲۲۷). دور نیست که چنین دید و داوری‌ای بر شعر نیز چونان هنری خلاقانه مترتب بوده باشد. به هر حال از دیرباز پیرامون زیبایی در شعر سخن گفته شده است.

سیف هروی نیز در این باره، خاموش نمانده است. او نظم را به عروس مانده کرده و برای یکان‌یکان اجزای آن نظایری در عروس سراغ داده. به باور او «جمال» نظم چونان جمال عروس، «خلقی» و «کسبی» است؛ خلقی دربردارنده دو گونه «ذاتی» و «صفتی» و کسبی دربردارنده دو گونه «ضروری» و «زایدی» است. «لطفات» نظم نیز بر همین وتیره «ذاتی»، «صفتی»، «ضروری» و «زایدی» است. نویسنده، این موارد را یکی یکی توضیح داده و قصد خود از آن‌ها را بیان نموده است.

سخن گفتن درباره آرای هروی پیرامون زیبایی شعر که امری است شکیلی، با کنجکاوی درباره نگرش وی درباره «معنا» همراه تواند شد. سیف جام هروی، نویسنده‌ای است دشوارنویس و دوستدار دشوارنویسی. «غامض الافکار» خوانده شدن یک سخنگو توسط او، ستایشی است از آن سخنگو. دلدادۀ طرز خسروانۀ امیرخسرو دهلوی است که فهم آن همگان را دست نمی‌دهد و از شدت دشواری حتی کارکشتگان پس از ساعت‌ها مذاقه مگر به ادراک صفحه‌ها و سطرهایی از آن کامروا گردند. به تعبیر یکی از پژوهشگران: «وی شیفته طرز اندیشه‌سوزی است که فهم آن مستلزم دقت، تفکر و فرصت و مجال فراوان است» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۵۹). اما این دشواری و دیربایی نباید با بی‌معنایی یکی گرفته شود.

سیف هروی چونان نقّادی باریک‌اندیش، بی‌معناگویی در شعر را به چالش می‌کشد و پهلوانانه در برابر باورمندان فرضیه‌المعنی فی قلب الشاعر جولان می‌دهد و رجزخوانی می‌کند و در کم‌گرفت آن‌ها می‌گوید: «بعضی، معانی را چنان در ترکیب آرند که مقصود از سیاق معلوم نگردد و از ترکیب مفهوم نشود و آن را هنر شمارند و کمال انگارند و خود را یگانه پندارند و حجت آرند که المعنی فی قلب الشاعر. و ندانند که معنی در دل شاعر تا آن زمان است که در ترکیب نیآورده است و به آن تلفّظ نکرده. چون ترکیب بست و به تلفّظ پیوست، از پرده خلوت کشیده و به حجله جلوه رسید، این زمان پرده گشادن و جلوه دادن بر اندازه هنر است. گویی معنی عروسی است و ترکیب لباس و زبان تخت و ادا جلوه و شاعر مشاطه و خوب‌طبع مستمع‌خاطب. هنر مشاطه در جلوه دادن است. باید چنان پرده گشاید که چون عروس را بنماید، دل شاه برآید و در این حکم، تمسک به اغلاقات محکم و معماهای مسلّم نتوان کرد؛ زیرا که در آن ابواب، مقصود آن است که ترکیب مع قوه الحاله ظاهر الدلالة نباشد و مع ذلک قراین مشیر بر دفاین ضمیر از لوازم و جوازم است و آنچه از این حدود معلوم و خطوط مرقوم متجاوز بود، جایز نبود. و آن فتوی محققان مدقق و مدققان محقق است؛ زیرا که اصل در خلقت کلام در ترکیب آنام آن است که سامع را مقصود متکلم معلوم گردد و غرض او مفهوم شود. [تکلم] بر دو نوع است: یا به حقیقت الفاظ، صریح و یا به مجاز کنایت، صحیح. چون از این صفات معراً و از این سمات میراً باشد و سامع را بر صحت غرض به هیچ نوع وقوف حاصل نشود، آن تکلم جز لغو نباشد و جز باطل نبود. ملحق به اصوات انعام باید داشت و چون صریر و صغیر معطل باید گذاشت» (پیشین: ۲۳۲ و ۲۳۳).

آشکار است که باید میان ابهام هنری، چونان یکی از مشخصه‌های ادبیات مدرن، با بی‌معناگویی تفاوت گذاشت. در آن یکی، معنا دشواریاب و دیریاب است و در این یکی اساساً معنایی وجود ندارد. نیما یوشیج، پدر شعر مدرن ایران، آنگاه که می‌گوید شعر باید «مشکل آسان» باشد، یعنی مشکل فهمیده بشود اما آسان گفته شده باشد (یوشیج، ۱۳۶۸: ۳۱)، بر همین مبهم‌گویی پای فشرده است. روایت شده است که «عنایت‌خان»، پسر «ظفرخان احسن» گفته بوده که شعری که پس از یک مرتبه خواندن یا شنیدن به فهم من درنیاید، بی‌معنی است. وقتی غنی کشمیری این سخن را شنیده، گفته است: تا حال اعتمادی به شعر فهمی عنایت‌خان داشتم، امروز آن اعتماد برخاست. پس از آن هم دیگر غنی با عنایت‌خان ملاقات نکرده. در مقابل، بی‌معناگویی آن است که به ویژه در دوره صفوی با نام‌های «تزییق»، «مسلوب المعانی»، «سهو اللسان» و... در ادبیات پارسی رواج یافته و با آنکه بر آن‌ها نام شعر نمی‌توان نهاد، گاه «چنان در آن‌ها گوینده قیافه جدی دارد و با چنان صلابتی سنت‌های وزن و قافیه را رعایت می‌کند که یک لحظه انسان می‌تواند شوخی بودنش را فراموش کند» (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۱۵۹). و از همین دست است شعرهای دادائستی در ادبیات اروپا. نمونه را:

بلوری از فریاد مضطرب می‌اندازد روی صفحه‌ای که خزان. خواهشمندم نیم‌بیان مرا به هم
 نزدیک. غیر ذی‌فقار، شامگاهان آرامی حسن و جمال دوشیزه‌ای که آبپاشی راه پوشیده از مرداب
 را تغییر شکل می‌دهد (سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۷۷۲).

۳. طرز‌شناسی شعر پارسی

سبک‌شناسی به مثابه یکی از دانش‌های ادبی، از محصولات سده اخیر است. اگرچه از گذشته‌های دور در میان اقوام گوناگون، تلقی‌های ابتدایی و انسجام‌نیافته‌ای از شیوه خاص نویسندگان و شاعران در بیان مطالبشان وجود داشته است که از راه‌گذر الفت‌گیری با آثار آن نویسندگان یا شاعر و راه بردن به شگردهای خاص سخنوری او به دست می‌آمده. در گذشته ادبی ایران نیز به‌ویژه تذکره‌نویسان و شاعران، واژه‌هایی مانند «طرز»، «طریق»، «شیوه»، «نمط»، «راه» و یا پسوند «وار» (پس از اسم شاعر؛ مثلاً: رودکی‌وار) را به نمایندگی از «سبک» به کار برده‌اند. می‌نماید که کاربرد واژه «طرز» در معنای «سبک»، سالمندتر از دیگر واژه‌ها باشد و پیشینه آن به بیتی از صایخ هروی، شاعر سده پنجم هجری، می‌رسد که در قصیده‌ای، با عاریه گرفتن مصرعی از «استاد سخن»، قطران تبریزی (ف. ۴۶۵ ه.ق)، یادآور شده که قصیده خویش را به طرز او سروده است:

بر آن طرز آمد این شعرم که استـاد سخن گوید: الا یا پرده تـاری به پیش چشمه روشن
می‌نماید که نخست‌بار رضاقلی‌خان هدایت در کتابش، مجمع‌الفصحا، از واژه «سبک» رونمایی کرده است. سیف جام هروی در سده هشتم هجری با اختصاص باب اول از قسم چهارم جامع‌الصنایع به «بیان طرزهای نظم و اسامی صاحبان طرز»، نخستین کسی از بلاغیون است که گام در میدان بحث‌های سبک‌شناسیک نهاده است. ارزش کار هروی به‌ویژه آن است که او کامه خوانندگان سده بیست و یکمی کتابش را برآورده و ابهامات آن‌ها درباره مسائل زیر را بدون پاسخ نگذاشته است:

۱. چپستی طرز.

۲. گونه‌بندی طرزهای شعر.

۳. شاخص‌های گونه‌بندی طرزها.

هروی، تلقی خود از طرز را به آشکارگی بیان کرده است. به گفته او «طرز از روی لغت، هیئت و شکل است و در اصطلاح این طایفه آن است که مقصدی را از مقاصد نظم در نوعی از انواع [و] اوصاف نظم، مخصوص گردانیده باشد» (سیف جام هروی، ۱۳۹۹: ۲۴۷). این تعریف بدون آگاهی از منظور هروی از سه گزاره «مقاصد نظم»، «انواع نظم» و «اوصاف نظم» فهمیدنی نیست. بنابراین باید گفت که از نظر هروی، انواع پنج‌گانه نظم عبارتند از: شعر، غزل، رباعی، مثنوی و قطعه. مقاصد پنج‌گانه نظم نیز حکمت، صفت، قصه، عشق و لطیفه است. اوصاف نظم نیز به دو دسته لفظی و معنوی تقسیم می‌شوند؛ دسته لفظی دربردارنده سلاست، فصاحت، عبارت، جزالت و اخلاق است و دسته معنوی ناظر بر بلاغت، دقت، ابداع، مطابقت و ذوق. در ادامه گفته خواهد شد که این گزاره‌ها چه کارکردی در گونه‌بندی طرزهای شعر توسط مؤلف جامع‌الصنایع داشته‌اند. افزون بر این، با درنگ بر ابراز نظرهای هروی در جاهایی چند از جامع‌الصنایع، آگاهی‌هایی هم درباره گونه‌های طرز از نگرگاه او توان یافت. او به دو طرز نثر و نه طرز شعر اشاره کرده است:

جدول ۱. طرزهای نثر و نظم از نگرگاه سیف جام هروی

طرز										
طرز شعر								طرز نثر		
مترسلاانه	خسروانه	حکیمانه	کاملانه	فاضلانه	مترسلاانه	مدققانه	مدققانه	ندیمانه	عاشقانه	خسروانی

سیف جام هروی با گونه‌بندی طرزهای شعری به نه طرز، هر کدام را به شاعری اختصاص داده و مشخصه‌های هر یک را چنین برشمرده است:

حکیمانه: و آن طرز شیخ سنایی است مشتمل به مواعظ و تشبیهات، مؤید به امثال و تشبیهات است و بیان معرفت و سلوک و متعلقات آن و کلام جامع است.
 کاملانه: و این طرزهای خاقانی است و تعریف آن غلو در مشکلات نظم است، چنانچه اغلاقات و اغراقات و تشبیهات بدیع و تجهيدات صادق با عبارات راییق.
 فاضلانه: و این طرز انوری است و این طرز مشتمل است [بر] الفاظ معتبر به استغراق و بلاغت و ابداع و غلو معنی.
 مترسلاانه: و این طرز ظهیر است و این طرز مشتمل ایراد الفاظ معتبر است.
 مدققانه: و این طرز کمال [اصفهانی] است و این عبارت است از تصرفات در ابهام و ذوالمعنیین و تشبیهات نو و اغراقات بلیغ.
 محققانه: و این طرز عبدالواسع جبلی است و تعریف آن سلاست و جزالت در ایراد مطابقات و مناسبات و تقسیمات و تعریف تغییرات و تفصیل الفاظ و سیاقه اعداد و تنسیق صفات.
 ندیمانه: و این طرز فردوسی است و نظامی است و این طرز مشتمل بیان قصص و حکایات و تواریخ با سلاست و فصاحت و معانی بدیع و تشبیهات عجیب است.
 عاشقانه: و این طرز سعدی است؛ حاوی سلاست و ذوق است.
 خسروانه: و این طرز خسرو شاعران است و این چنان است که جامع جمیع لطافت نظم و محتوی کمالات سخن باشد» (سیف جام هروی، ۱۳۹۹: ۲۴۸-۲۴۹).

در اینجا پرسشی پیش تواند آمد و آن پرسش، این است که گونه‌بندی هروی از طرزهای شعر و انتساب هر طرز به یکی از شاعران، بر چه اساسی بوده‌است؟ در عمری که بر دانش سبک‌شناسی در ایران گذشته است، سبک را دربردارنده دو موضوع: فکر یا معنی و صورت یا شکل (بهار، ۱۳۵۳: ه) و یا برآمده از ویژگی‌های فکری، زبانی و ادبی دوره (سبک دوره) یا شخص (سبک شخصی) (شمیسا، ۱۳۸۱) دانسته‌اند. در تازه‌ترین کتاب‌های سبک‌شناسی نیز که با تأثیر از یافته‌های نوین اروپایی نوشته شده، با معرفی «سبک‌شناسی لایه‌ای» برای سبک پنج لایه آوایی، واژگانی، نحوی، بلاغی (به جای معنی‌شناسیک) و ایدئولوژیک (به جای کاربردشناسیک) در نظر گرفته شده است (فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۳۷). آگاهی از این مسائل کنجکاوی ما را بیشتر برمی‌انگیزد تا بدانیم شاخص سیف جام هروی برای گونه‌بندی‌اش از طرزهای شعر چه بوده است. خوشبختانه سیف جام هروی، خود کلید گشودن این قفل را به دست ما داده است و با ارائه تعریفی از طرز و توضیحی پیرامون سه گزاره مندرج در تعریف طرز، یعنی «مقاصد نظم»، «انواع نظم» و «اوصاف نظم»، رهیافت خود برای گونه‌بندی طرزهای شعر را برای ما برملا ساخته‌است. او با پشتگرمی به سواد ادبی و ذوق شعری خود، اجزایی از زیر مجموعه‌های مقاصد نظم، انواع نظم و اوصاف

نظم را با یکدیگر تلفیق نموده و سپس تعدادی شاعر را چونان سرآمد و شاخص‌ترین چهره‌نُه شیوه‌ای که ساخته، معرفی نموده است:

سنایی: حکمت با سلاست در شعر.

خاقانی: حکمت و صفت و قصه با اغلاق و کنایات و ابلاغ و عبارات و تشبیهات در شعر.

انوری: صفت با سلاست و فصاحت و بلاغت و اغلاقات در شعر.

ظهیر فاریابی: صفت و فصاحت و سلاست.

کمال اصفهانی: صفت با سلاست و دقت و ابلاغ در شعر و رباعی.

عبدالواسع جبلی: صفت با سلاست و مطابقات و تقسیمات و تفسیرات در شعر.

فردوسی و نظامی: قصه با ابداع و تشبیهات در مثنوی.

سعدی: سلاست و ذوق در غزل و نصایح و الفاظ مستحسن.

امیرخسرو دهلوی: کمال در جمیع انواع مقاصد و اوصاف.

در مرحله بعد، هروی به طرزهای نُه‌گانه شعر رسیده است و هرکدام را به ترتیبی که پیشتر ذکر کرده‌ایم، نامگذاری نموده، ویژگی‌های شان را برشمرده و شاعر سرآمد در آن طرز را مشخص کرده است.

حدوداً چهار سده پس از هروی، محمدعلی تهنوی، صاحب موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، با پیش رو داشتن جامع‌الصنایع، در تعریف «طرز» نوشته است: «طرز: بالفتح و سکون الراء؛ فی اللغة بمعنی الشکل و الهيئة. و فی اصطلاح البلغاء یقال لمقصد من مقاصد النظم الذی حوّلوه بصفة خاصة من صفات النظم، و یقال لذلك أيضاً طریق»^۱ (تهنوی، ۱۹۹۶، ج ۲: ۱۱۳۱). سپس با اشاره به مأخذ خود، گونه‌بندی هروی از طرزهای نُه‌گانه شعر را در کتاب خود بازآورده است.^۲

۱. ترجمه: طرز، بالفتح و سکون الراء؛ در لغت به معنای شکل و هیئت است و در اصطلاح بلغا مقصدی از مقاصد نظم را گویند که به صفتی از اوصاف نظم، مخصوص شده باشد و این را طریق نیز گویند.

۲. و جمله ذلک تسعة أنواع:

الأول: طرز الحكمة؛ و هذا النوع خاص بالشیخ السنائی، و هو مشكل و شامل للمواعظ و التشبیهات و الأمثال و معرفة السلوك و ما یعلق به و الكلام الجامع و الجید.

الثانی: الطبعی؛ و هذا النوع هو خاص بالشاعر «الخاقانی» و تعریفه: العلو فی مشكلات النظم مثل الإغلاقات و الإغراق و التشبیهات البدیعة و التعمیلات اللطیفة و کنایات و الصور الغریبة و العبارات اللاتقة.

الثالث: الفضلی؛ و هذا خاص بالشاعر «أنوری». و هذا الطرز شامل للألفاظ المعتبرة بالاستعراق و البلاغة و الإبداع العالی المعتبر. الرابع: الترسلی؛ و هذا خاص بالشاعر «ظهیر» و هو عبارة عن التصرفات فی الإیهام بین ذی المعنین و التشبیهات المبتكرة و الإغراق البلیغة.

الخامس: التحقیقی و هو ما خص به الشاعر: عبد الواسع جبلی، و تعریفه: الملاءمة و الجزالة فی إیراد المطابقات و المشابهات، و التقسیمات و التفسیرات و تفصیل الألفاظ و سبقتها.

السادس: المنادمة؛ و هو طرز جلی فیهِ الفردوسی و النظامی، و یشتمل علی بیان القصص و الحکایات و التوارخ مع فصاحة المعانی البدیعة و التشبیهات العجیبة.

السابع: الغرامی و هو طرز بلغ فیهِ سعدی القمة و هو یحتوی علی الملاءمة و الذوق.

الثامن: الملوكی؛ و هذا طرز تفنن فیهِ الشاعر الهندی امیر خسرو دهلوی، و هو نوع جامع لجميع لطائف الشعر و حاو لجميع کمالات الكلام. التاسع: الحوشی؛ (با حفصی) و هو طرز یشتمل علی الكلام الغریب المهجور.

و قالوا: إذا أضيفت للغة الفارسیة الناضجة بعض الألفاظ العربیة فإذا كانت سائعة فهو طرز الترسل. و إن لم تكن سائعة فهو ما یقال له الطرز الوحشی» (تهنوی، ۱۹۹۶، ج ۲: ۱۱۳۱-۱۱۳۲).

در اینکه هروی طرزهای شعر را نه تا می‌دانسته، گمانی نیست. اما آشکار نیست که طرزهای نثر از نگرگاه او، تنها همان دو طرز نام‌برده شده توسط وی بوده است یا نه. چرا که او اساساً در پی گونه‌بندی طرزهای نثر نبوده است و کتابی که در حال نوشتن آن بوده، کتابی بوده است پیرامون قواعد و فواید شعر و محاسن و معایب آن. آنچه زمینه آن را فراهم آورده که بتوانیم به هرحال دو گونه طرز را در نگرگاه ادبی هروی سراغ بدهیم، آنست که خود در مقدمه کتاب بیان داشته که اگرچه طرز خسروانه (منتسب به امیرخسرو دهلوی) شیرین‌تر و رنگین‌تر بوده است و او را به چیز نوشتن بدین طرز علاقه و عادت بیشتر بوده، اما برای آنکه مطالب آسان‌تر و زودتر فهمیده شود و یا به تعبیر خودش برای «تعلیم مشبع و تفهیم مسرع»، طرز «مترسلانه» را با چنین ویژگی‌هایی بر طرز خسروانه ترجیح داده است. طرز خسروانه، «همه ایهام و خیالات است. اطلاع همه بر آن از محالات است. منتهیان را در درک یک صفحه، دو ساعت برآید و مبتدیان را در فهم نیم سطر، یک روز تمام به سر آید. اگرچه آن را همه خوب خوانند، خوب نخوانند، و اگرچه نیکو داند نیکو ندانند. طرز خسروانه مانند علم حقیقت است که همه را علو شأن او روشن و سمو بیان او مبرهن است؛ ولیکن کسی را بدان پایه کمتر دست رسد و آن سرمایه نادره بر دست افتد. و طرز مترسلان به علم شریعت ماند که به جدّ و جهد به کسب حاصل توان کرد و زود بدان واصل توان شد» (سیف جام هروی، ۱۳۹۹: ۹۰).

آخرین نکته پیرامون بحث‌های سبک‌شناسیک هروی آن که برای وی، طرز تراز، طرز امیرخسرو دهلوی، شاعر نام‌آشنای پارسی‌زبان هند، است. اساساً در جامع الصنایع امیرخسرو که بارها ازو با القابی پرطمطراق از قبیل «خسرو شاعران» نام برده شده، سرآمد سخنگویان و شاعران به شمار آمده و بارها از برتری او در ساحت‌های گونه‌گون بر دیگر سخن‌گویان و شاعران سخن رفته است. اینکه کسی چون حافظ شیرازی که در غزل‌سرایی بالادست ندارد در هنگام مفاخره برای وزن دادن به شعر خودش در شمار «طلوطلیان هند» امیرخسرو دهلوی را از «قند پارسی» سخن خود شکرشکن می‌داند، به اندازه خود خبر از شهرت و محبوبیتی می‌دهد که این شاعر پارسی‌گوی هندی در آن روزگاران در بیرون و درون موطن خویش، خاصه در میان ادبا و فضلالی هند، داشته است.

۴. نتیجه‌گیری

آثار بلاغی از جمله آثار قدردانستنی‌اند که افزون بر بازشناساندن صنعت‌های ادبی، اوزان شعری و اشکال قوافی، چیزهایی از شعرشناسی و نقد ادبی دوره‌های پیشین را آینگی می‌نمایند و گاه به فراخور دانش و ذوق نویسنده‌شان، دربردارنده اطلاعات و نکاتی‌اند که از نگرگاه دیگر دانش‌های ادبی، مانند سبک‌شناسی، اهمیت بسیار پیدا می‌کنند. جامع الصنایع و الاوزان یکی از این آثار است که در سده هشتم هجری، در روزبازار سلطنت تعلق شاهیان، در شبه قاره هندوستان به زبان پارسی نوشته شده است. سیف جام هروی، نویسنده جامع الصنایع، جز این، دو کتاب دیگر هم دارد که یکی از آن‌ها بر جای مانده است و دومی از نابختیری از میان رفته: ۱. مجموعه لطایف و سفینه ظرایف. ۲. فتاوی سلطانی در چهار مذهب مسلمانی.

جامع‌الصنایع و الاوزان به‌عنوان کتابی بلاغی با وجود تأثیرگیری از امهات کتاب‌های پیشین پارسی و تازی بلاغی، از نوگویی‌ها در زمینه صنایع ادبی تهی نیست. افزون بر این، کتاب دربردارنده اطلاعات و نکاتی است که از نگرگاه تاریخ ادبیات و دستور زبان پارسی و... قابل درنگ است. آنچه بر قدر و قیمت جامع‌الصنایع می‌افزاید، اشمال آن بر مطالبی نغز درباره شعرشناسی و نقد ادبی است. برخی موضوعات مورد اشاره و بحث در این کتاب چنین‌اند:

۱. شعر بر نثر فضیلت دارد.
  ۲. شاعری، موهبتی است و مشروط به توانایی جلیلی بر آن، با آموزش پرورده‌تر می‌شود.
  ۳. «شاعر» با «موزون‌طبع» و «خوب‌طبع» تفاوت دارد. شاعران، خود از جهت توجه به لفظ یا معنا یا هر دو، سه‌گونه‌اند.
  ۴. «شعر» چونان «عروس» باید آراسته و زیبا باشد؛ اما جانب «معنا» باید نگاه داشته بشود. شعر بی‌معنا را نمی‌شود شعر دانست و جز بر ناتوانی سازنده‌اش گواهی نمی‌دهد. نهایت آنکه جامع‌الصنایع، کهنسال‌ترین نوشته بلاغی است که در آن از سبک‌شناسی شعر و نثر پارسی سخن رفته است. سیف هروی «طرز» را تعریف نموده است و سپس نه طرز شعر پارسی را از هم بازشناسانده و سرآمدان هر کدام را مشخص نموده است:
- طرز حکیمانه (سنائی)، طرز کاملانه (خاقانی)، طرز فاضلانه (انوری)، طرز مترسَلانه (ظهیرفاریابی)، طرز مدققانه (کمال اصفهانی)، طرز محققانه (عبدالواسع جیلی)، طرز ندیمانه (فردوسی و نظامی)، طرز عاشقانه (سعدی)، طرز خسروانه (امیرخسرو دهلوی).
- آنچه سیف هروی در تعریف طرز و گونه‌های طرز بیان داشته، در سده دوازدهم هجری در موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم بازآمده است. شیرعلی‌خان لودی نیز هنگام نگارش تذکره مرآة الخیال، از تأثیرات جامع‌الصنایع بر کنار نمانده است، حتی اگر برخلاف تهانوی به مأخذ خود هم اشاره ننموده باشد.

منابع

- آزاد بلگرامی، میرغلامعلی (۱۳۹۳). تذکره سرو آزاد. میرهاشم محدث (مصحح). تهران: سفیر اردهال.
- احمدی، بابک (۱۳۸۴). حقیقت و زیبایی: درس‌های فلسفه هنر. ج. ۹. تهران: مرکز.
- ایگلتون، تری (۱۳۹۷). چگونه شعر بخوانیم. پیمان چهارازی (مترجم). ج. ۲. تهران: آگه.
- بهار، محمدتقی (ملک الشعراء) (۱۳۵۳). سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی. ج. ۳. تهران: امیرکبیر.
- تهانوی، محمدعلی بن علی (۱۹۹۶م). موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- دورانت، ویل (۱۳۸۵). لذات فلسفه. عباس زریاب خوئی (مترجم). ج. ۱۸. تهران: علمی و فرهنگی.
- دولت‌شاه سمرقندی (امیر دولت‌شاه بن علاءالدوله بختیشاه غازی) (۱۳۳۷). تذکره الشعراء. محمد عباسی (مصحح). تهران: کتابفروشی بارانی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۳). شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب. ج. ۴. تهران: سازمان انتشارات جاویدان.

- سرخوش، محمدافضل (۱۳۸۹). *کلمات الشعراء*. علیرضا قزوه (مصحح). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- سیدحسینی، رضا (۱۳۸۷). *مکتب‌های ادبی*. ج ۱۴. تهران: نگاه.
- سیف جام هروی (۱۳۹۹). *جامع الصنایع و الاوزان*. زینب صادقی نژاد (مصحح). تهران: سخن.
- شاه‌مرادی، امید (۱۴۰۱). «اقتباس شیرعلی‌خان لودی از جامع الصنایع و الاوزان سیف جام هروی و نکاتی در تصحیح *مرآة الخیال*». *آیینة میراث*. س. ۲۰. ش. ۷۰. بهار و تابستان. صص. ۷۳-۸۴.
- شمس فخری اصفهانی (شمس‌الدین محمدبن فخرالدین سعید فخری اصفهانی) (۱۳۸۹). *معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی*. یحیی کاردگر (مصحح). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- شمس قیس رازی (شمس‌الدین محمدبن قیس رازی) (۱۳۶۰). *المعجم فی معاییر اشعار المعجم*. محمد قزوینی و مدرّس رضوی (مصحح). تهران: زوّار.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۱). *سبک‌شناسی شعر*. ج ۸. تهران: فردوس.
- شیرعلی‌خان لودی (۱۳۷۷). *تذکره مرآت الخیال*. حمید حسنی با همکاری بهروز صفرزاده (مصحح). تهران: روزنه.
- عوفی، محمد (۱۳۸۹). *لیاب الالباب*. ادوارد براون و سعید نفیسی (مصحح). تهران: هرمس.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۱). *سبک‌شناسی: نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*. تهران: علمی.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۵). *نقد ادبی در سبک هندی*. ویراست دوم، تهران: سخن.
- فلاح، غلامعلی (۱۳۹۴). «پیشگامان بلاغت فارسی در شبه قاره هندوستان». *مجله مطالعات و تحقیقات ادبی*. ش ۱۸. بهار و تابستان. صص. ۱۳۳-۱۴۱.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۹). *مخزن الاسرار*. حسن وحید دستگردی (مصحح). تهران: سوره مهر.
- نوشاهی، عارف (۱۳۸۱). «جامع الصنایع و الاوزان: از مأخذ کهن فارسی در علوم بلاغی و سبک‌شناسی شعر». *معارف*. د. ۱۹. ش. ۱. فروردین و تیر. صص. ۳۶-۴۹.
- نیوتن، اریک (۱۳۸۱). *معنی زیبایی*. پرویز مرزبان (مترجم). ج ۵. تهران: علمی و فرهنگی.
- واربرتن، نایجل (۱۳۸۷). *چیستی هنر*. مهتاب کلانتری (مترجم). تهران: نشر نی.
- هاوکس، ترنس (۱۳۹۴). *ساخت‌گرایی و نشانه‌شناسی*. مجتبی پردل (مترجم). تهران: ترانه.
- یوشیج، نیما (علی اسفندیاری نوری) (۱۳۶۸). *درباره شعر و شاعری*. سیروس طاهباز (گردآورنده). تهران: دفترهای زمانه.
- یوسفیان، جواد (۱۳۷۹). «نگاهی به مفهوم زیبایی‌شناسی». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*. د. ۴۳. ش. ۱۷۷. صص. ۱۳۵-۱۷۲.

References

- Ahmadi, Babak (2005). *Truth and Beauty: Lessons in the Philosophy of Art*. 9th ed. Tehran: Markaz. (In Persian)
- Azad Belgerami, Mir Gholamali (2014). *Tazkareh Sarv-e Azad*. Mir Hashem Muhaddes (Emend.). Tehran: Safir Ardehal. (In Persian)
- Bahar, Mohammad Taqi (Malek ol-shoara) (1974). *Stylistics or the History of the Development of Persian Prose*. 3rd ed. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Dawlatshah Samarqandi (Amir Dawlatshah ibn Ala al-Dawlat Bokhtishah Ghazi) (1958). *Tazkerat ol-shoara*. Mohammad Abbasi (Emend). Tehran: ketabforoushi Barani. (In Persian)

- Durant, Will (2006). *The Pleasures of Philosophy*. Abbas Zaryab Khoei (Trans). 18th ed. Tehran: Elmi va Farhangi. (In Persian)
- Eagleton, Terry (2018). *How to Read Poetry*. Peyman Chehrizi (Trans.). 2nd ed. Tehran: Agah. (In Persian)
- Fallah, Gholam-Ali (2015). "Pioneers of Persian Rhetoric in the Indian Subcontinent". *Journal of Literary Studies and Research*. Vol. 18. Spring and Summer. Pp. 133-141. (In Persian)
- Fotouhi, Mahmoud (2012). *Stylistics: Theories, Approaches and Methods*. Tehran: Elmi. (In Persian)
- Fotouhi, Mahmoud (2006). *Literary Criticism in the Indian Style*. 2nd ed. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Hawkes, Terence (2015). *Structuralism and semiotics*. Mojtaba Pordel (trans). Tehran: Taraneh. (In Persian)
- Oufi, Muhammad (2009). *Lobab ol-Alabab*. Edward Brown and Saeed Nafisi (Emend). Tehran: Hermes. (In Persian)
- Sarkhosh, Mohammad afzal (2010). *Kalamat ol-shoara*. Alireza Qazveh (Emend). Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Council. (In Persian)
- Seyf Jam Heravi (2020). *Jame ol-Sanaye val-Awzan*. Zeinab Sadeghi Nejad (Emend). Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Seyyed Hosseini, Reza (2008). *Literary Schools*. 14th ed. Tehran: Negah. (In Persian)
- Shahmoradi, Omid (2022). "Shir Ali Khan Lodi's Quotation from Jame ol-Sanaye val-Awzan by Seif Jam Heravi and Notes on the Editing of Mir'at Al-Khayal". *Aineh Miras*. V.20. No.70. Spring and Summer. Pp. 73-84. (In Persian)
- Shamisa, Sirous (2002). *Stylistics of Poetry*. 8th ed. Tehran: Ferdows. (In Persian)
- Shams Fakhri Isfahani (Shams al-Din Muhammad ibn Fakhr al-Din Saeed Fakhri Isfahani) (2010). *Meyar Jamali va Miftah Abu Ishaqi*. Yahya Kardgar (Emend). Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Council. (In Persian)
- Shams Qeys Razi (Shams al-Din Muhammad ibn Qeys Razi) (1981). *Al-Mu'jam fi Ma'ayir ashaar Al-Ajam*. Muhammad Qazvini and Modares Razavi (Emend). Tehran: Zovar. (In Persian)
- Shir Ali Khan Loudi (1998). *Tazkreh Merat al-Khayal*. Hamid Hassani with the collaboration of Behrouz Safarzadeh (Emend). Tehran: Rozaneh. (In Persian)
- Tahanvi, Mohammad Ali ibn Ali (1996). *Encyclopedia of the Exploration of Terms in techniques and Sciences*. Beirut: Maktabat Lebanon nasheroun.
- Newton, Eric (2002). *The meaning of beauty*. Parviz Marzban (trans). 5th ed. Tehran: Elmi va Farhangi. (In Persian)
- Nezami Ganjavi, Elias-Ben-Yusuf (2000). *Makhzan ol-Asrar*. Hasan Vahid Dastgerdi (Emend). Tehran: Soureh Mehr. (In Persian)
- Noshahi, Aref (2002). "Jami'e Sanae'e va al-Awzan: one of the ancient Persian sources in rhetorical sciences and stylistics Poetry". *Ma'aref*. V.19. No.1. Farvardin and Tir. Pp. 36-49. (In Persian)
- Warburton, Nigel (2008). *What is art?* Mahtab Kalantari (trans). Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Youshij, Nima (Ali Esfandiari Nouri) (1989). *On poetry and compose poetry*. Sirous Tahbaz (Ed.). Tehran: Daftarhaye Zamaneh. (In Persian)
- Yousefian, Javad (2000). "A look at the concept of aesthetics". *Tabriz Faculty of Literature and Humanities Publication*. V. 43. No. 177. Pp. 135-172. (In Persian)
- Zarrin Koub, Abdolhossein (1984). *Untruthful Poetry, Unmasked Poetry*. 4th ed. Tehran: Javidan Publishing Organization. (In Persian)